

УДК 821.161.2.09 Гомін

Анна Димовська

ХУДОЖНІ ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ АПОКАЛІПТИЧНИХ МОТИВІВ У РОМАНІ ЛЕСЯ ГОМІНА «ГОЛГОФА»

У статті розглядаються особливості поетики апокаліптичних мотивів, зокрема їх функціонування в романі маловідомого українського письменника Леся Гоміна «Голгофа». Аналізуються причини звернення автора до метажанру апокаліптики, художні засоби вираження апокаліптичних мотивів, їх емоційне та смислове навантаження та роль в системі художнього твору.

Ключові слова: апокаліптичні мотиви, метажанр апокаліптики, соцреалізм, перехідна доба, порубіжний період, катастрофічність, експресія, трагізм.

В статті рассматриваются особенности поэтики апокалиптических мотивов, в частности их функционирования в романе малоизвестного украинского писателя Леся Гомина «Голгофа». Анализируются причины обращения автора к метажанру апокалиптики, художественные средства выражения апокалиптических мотивов, их эмоциональная и смысловая нагрузка и роль в системе художественного произведения.

Ключевые слова: апокалиптические мотивы, метажанр апокаліптики, соцреализм, переходная эпоха, порубежный период, катастрофичность, экспрессия, трагизм.

In the article we examine the poetics' peculiarities of apocalyptic motives, especially their functioning in the novel of a little known Ukrainian writer Les Gomin «Golgotha». We analyse the reasons, why the author applies to the manner of apocalypse, artistic means of expression of apocalyptic motives, their emotional and notional capacity and their role in the system of artistic work.

Key words: apocalyptic motives, socrealism, the intermediate age, boundary period, catastrophic, expression, tragedy.

Література 20–40-х рр. ХХ століття досі не має однозначної оцінки в українському літературознавстві. Це в значній мірі пов'язано з тим, що даний етап літературного процесу надзвичайно поліфонічний, багатогранний, про що свідчать численні літературні течії, напрями, угруповання та спілки письменників. Таке розмаїття, у свою чергу, стало наслідком низки психологічних, соціальних та моральних потрясінь, яких зазнало людство на початку 1900-х рр. Література — це

людинознавство, але ХХ століття стало епохою кризи в духовному світі людини, роздвоєності між серцем і розумом, почуттям і обов'язком. Втрата людською особистістю цільності, власне людяності, життя на надриві, у стані постійного емоційного напруження призвели до дезорієнтації людини у світі ідей та гасел, неможливості розпізнавання Істини між фальшивими псевдо-ідеями та «правдами», які нерозривним кільцем оточили її. Духовний вакуум, який намітився у свідомості людства у ХХ столітті, відчуття катастрофізму, що знайшло концептуальний вияв у двотомній праці О. Шпенглера «Присмерк Європи» (1920–1922), поширився і на літературу. В. Дмитренко вважає, що саме жорстокі соціальні катаклізми, загострене відчуття трагізму людського життя призвело до розгортання мотивів, які навіювали й заповідали думку про неминучу историко-моральну катастрофу [5, с. 16–17].

Мистецтво першої половини ХХ ст. відреагувало на такі зміни в людській свідомості майже аналогічними процесами — воно також перестало бути цілісним, неподільним, втратило єдині аксіологічно-онтологічні орієнтири, а подекуди й естетичну ціну. Сплеск стилів і напрямів у літературі, образотворчому мистецтві, музиці — це спроба людини віднайти втрачену Істину, заново осмислити себе та навколишній світ, ще раз дати відповіді на одвічні питання — хто ми, куди йдемо, яке наше призначення на землі. Це стало імпульсом до оновлення літератури — появи в ній нових типів героїв, інших мотивів, змін у наративній складовій художніх творів.

Однією із яскравих рис літератури 20–40-х рр. ХХ ст. стала наявність у текстах апокаліптичних, подекуди містичних мотивів, зумовлених атмосферою тривоги й зневіри, що, на думку С. Абрамовича, характерно для ситуації державно-політичної нестабільності суспільства [1, с. 36]. Дослідженням метажанру «апокаліптики» (термін С. Абрамовича [1, с. 36]) та функціонування відповідних мотивів в українській літературі займалися А. Нямцу, О. Антофійчук, О. Когут, М. Кудрявцев, О. Ларіна, О. Ставнича, Г. Мережинська, Т. Гундорова, О. Турган, Т. Гребенюк. Так, О. Когут ствер-

джує, що апокаліптичні наративи та фантастично-містичні візії є характерною ознакою літератури порубіжного періоду [7, с. 73]. Беззаперечним підтвердженням цього є драми В. Шекспіра, Б. Брехта, Лесі Українки, Г. Ібсена, Е. Йонеску; поеми Д. Аліг'єрі «Божественна комедія», Т. Шевченка «Великий льох», О. Блока «Дванадцять», Анни Ахматової «Реквієм», А. Міцкевича «Дзяди»; романи В. Барки «Жовтий князь», В. Пого «Собор Паризької Богоматері», І. Буніна «Прокляті дні», А. Камю «Чума», М. Булгакова «Біла гвардія», Л. Толстого «Війна і мир», Б. Пастернака «Доктор Живаго», Ф. Достоєвського «Брати Карамазови»; лірика Й. Бродського, Дж. Донна, В. Стуса, Т. Осьмачки та ін. О. Ставнича також наголошує на тому, що звернення до апокаліптичної тематики є традиційним для письменників у кризові, перехідні періоди для посилення смислової глибини художнього твору, і зазначає, що усталеними рисами апокаліптичної літератури є трактування сучасної історії як неминучого регресивного шляху до світової катастрофи, наявність моральних настанов, пов'язаних зі Страшним Судом; лінійне сприйняття історії і глобальний катастрофізм [10, с. 154].

Незважаючи на те, що післяреволюційний період відзначився насамперед стрімким відхиленням від християнських традицій, які згодом були замінені псевдоідеалами, що унеможливлювали існування всього релігійного і християнського в українській культурі загалом та літературі зокрема [8, с. 107], релігійні мотиви не зникли з літератури. Інше питання, якої трактовки вони почали набувати.

У романі українського письменника Леся Гоміна «Голгофа» (30-ті рр. ХХ ст.) відкривається широка панорама життя різних верств населення у передреволюційній Балті, тоді — молдавському місті (нині один із північних райцентрів Одеської області). Система персонажів надзвичайно розгалужена. Очевидно, автор прагнув охопити своєю увагою весь загал суспільства початку ХХ ст. Тут є селяни й міщани, духовенство та адміністративно-урядові чиновники, багатії та останні жебраки. Доля кожного з них так чи інакше пов'язана із долею одного з найвидатніших аферистів південноукраїнських та

бессарабських земель минулого століття — Івана Левізора, відомого також під іменем «святого» Інокентія Балтського. Цей винахідливий, спритний брехун і шарлатан примудрився зробити собі кар'єру та поліпшити матеріальне становище шляхом небувалого раніше злочину — розігруючи із себе святого провидця та чудотворця. Заслуговує подиву той факт, що йому вдалося здійснити свій обман безпосередньо під надзором вищого церковного керівництва, а через хабарі та шантаж, за домовленістю з царськими чиновниками, тривалий час обманувати навіть Святійший Синод — вищий церковний орган управління. Фабула «Голгофи» — не вигадка письменника. Описані ним пригоди Івана-Інокентія — реальна історія, і на теренах сучасного Балтського району досі є живі очевидці цих подій; пам'ять про афериста-чудотворця і нині жива в народі, а незаперечним підтвердженням діяльності Левізора є Свято-Миколаївське братство Райського Саду (с. Куйбишеве, Котовський район, Одеська область) — неканонічна община вірян, які сповідують вчення, створене Інокентієм.

Написана в добу раннього соцреалізму, «Голгофа» дуже складний, неоднозначний твір. Це зумовлено поліфонічністю періоду, багатоголоссям художніх напрямів, течій, естетичних віянь, а головне, трагічністю історичного періоду та власне авторської долі. 30-ті роки ХХ ст. — суперечливий період життя О. Королевича (справжнє ім'я Леся Гоміна). В цей час він виразно позиціонує себе як активіст більшовицького руху, бере участь у деяких операціях НКВС, але провідною його діяльністю залишається красне письменство, про що свідчать збірки оповідань та драм («Контрольні цифри» — 1930 р., «Маски» — 1934 р.), редакторська робота в газетах «Радянська думка», «Красний пахарь», літературно-мистецьких журналах «Металеві дні», «Шквал», «Літературний Жовтень», альманасі «У дорозі», а також участь в діяльності черкаської філії Спілки пролетарських письменників «Гарт», пізніше — в організації ВУСПП. Дослідниця О. Мазуренко стверджує, що рання проза Леся Гоміна «перехворіла» тогочасними вадами: схематизмом та заданістю образів [9, с. 282]. З цим можна частково погодитися, але слід

пам'ятати, що радянська система поставила Леся Гоміна, як і багатьох інших митців, в жорсткі рамки. У 1934 р. він став членом Спілки письменників СРСР, відтак можна говорити, що з цього моменту його творчість почала підпорядковуватися соцреалістичним нормам, а цінність її для партійного керівництва визначалася, перш за все, ступенем узгодженості з комуністичними ідеями. І якщо радянські критики вважали «Голгофу» повчальною для пролетарів історією про попів-облудників, «пропагандистським романом про антисуспільну злочинну діяльність секти інокентіївців» [12, с. 190], то в наш час доцільно відзначити, що в основі цього роману лежить, перш за все, проблема переосмислення людиною моральних цінностей у добу катастрофи й цілковитої руйнації звичного життєвого укладу. Т. Гундорова зазначає, що соцреалізм на першопочатках використовував відкриття раннього модерну, зокрема принципи «пролетарського неоромантизму», про який почали говорити критики ще на межі ХІХ та ХХ ст., протиставляючи революційний та декадентський типи неоромантизму [4, с. 20]. Саме таке, революційно-неоромантичне художнє освоєння дійсності, маскуючи його за антибуржуазною тематикою і сатирою, презентує своїм романом Лесь Гомін. Іван Дузь вважав, що пафос викриття, життєва правда, висока художня майстерність визначили місце «Голгофи» в українській літературі [6, с. 237]. Політичну пристрасть, злободенність і войовничість цього роману, як і всієї творчої спадщини Леся Гоміна, він пов'язує зі складною життєвою долею Олександра Королевича — військового, інструктора всеобучу Київського окружного військового комісаріату, «письменника-воїна» тих часів [6, с. 235].

Центральний мотив роману — апокаліптичний: постійне передчуття усіма героями як загального кінця світу й страшної Божої кари, так і гніту особистої трагедії, марно прожитого життя, розбитої долі. Це пов'язано, вочевидь, і з самим вченням Інокентія, яке мало виразні апокаліптичні настрої. Новоявлений «утілений Бог» передрікав події всесвітнього масштабу: скоре настання Страшного Суду і кінця світу. Стосовно термінів настання кінця світу, то проповіднику, за свід-

ченнями сучасників, їх доводилося періодично переносити. Парадоксальним є той факт, що незважаючи на відверту плутанину, «відстрочки» кінця світу, довіра до пророкувань Інокентія серед його прихильників була непохитною [13, с. 58]. Він вважав, що для того, щоб страшні події (кінець світу) не застали людину зненацька, потрібно заздалегідь широко показатися. На думку Інокентія, повне і рішуче покаяння полягало у невідкладній ліквідації свого майна і в переселенні його власника до Балтського монастиря: «Зречемося земних благ, зречемося свого добра, бо недалеко той час, коли кара господня спаде на нас і ніякі добра не врятують грішників. Зараз ми маємо нагоду вмилоствити господа жертвами на його храм» [3, с. 47]. « (...) пам'ятайте, заробити прощення каюттям можна. Спокутайте ділами, угодними богу, потрудіться на честь обителі, де душам вашим спокій даровано. Не хоче бог загибелі вашої» [3, с. 108]; «Горе, горе грішникам, що не вклоняться мені. Горе тим, хто занедбає слово моє. Моліться, моліться і ждіть страшного суду божого! Моліться і йдіть до мого саду райського, землі обітованої, далекої від влади царів нечестивих, влади їхньої грішної. Амінь» [3, с. 195].

На думку І. Бурлакової, Апокаліпсис в літературі проявляється не лише на рівні мотиву кінця світу (глобальні катастрофи, що пророкує Святе писання), а й на метафізичному рівні через деформацію душі, викривлення уявлень людини про світоустрій [2, с. 434]. Найкраще це підтверджується сюжетними лініями Соломонії, Домахи, Катінки, Герасима Мардара, Семена Бостаніку, Василя Синики. Це узагальнені образи тогочасних селян, міщан, ремісників, що демонструють химерний калейдоскоп загальної трагедії буття українців початку ХХ ст. Кожен з цих героїв пройшов складний життєвий шлях, пережив низку моральних потрясінь, виснажився як особистість, дійшов до цілковитого розчарування в усьому, що було близьким і дорогим. Кожен з них вчинив не один злочин, страшний гріх — вбивство, інцест, сімейна зрада, крадіжка, — і гніт цих вчинків, немов важке ярмо, душить їх, позбавляє радості й усякого бажання жити, бо совість, справжня совість, якою були наділені від народження усі ці пер-

сонажі, час від часу проступає через їх затьмарену жадливим впливом Інокентія свідомість, і нагадує їм, що грішникам немає прощення ні на землі, ні на небі. Ці нещасні, обдурені Інокентієм люди з острахом чекають свого власного Апокаліпсису — не лише смерті, завершення життя, а саме одкровення (гр. ἀποκάλυψις), всієї правди про свою долю, яку їм навіть не вистачає сміливості обдумати і пригадати.

Окрім цього, гнітючі напівмістичні настрої передчуття Апокаліпсису передаються в описах натовпу, який у «Голгофі» також можна вважати узагальненим великим образом всього темного, зацькованого люду України та Молдови. Дослідники стверджують, що Лесь Гомін був тонким знавцем мовних скарбів і витонченим стилістом [9, с. 283]. Використовуючи яскраві епітети, цікаві метафори, розлогі порівняння, гіперболізуючи риси описуваної дійсності, він показує все єство простого народу, його думки й переживання на межі століть. Для прикладу наведемо сцену канонізації св. прав. Феодосія Балтського, яка починається виразним описом: «Шуміла Балта шумом тривожним. З гори від вокзалу глянеш — бурхливе море люду товпиться. Майдан перед монастирськими ворітьми кіньми, возами заставлений. Дишла вгору, як свічки, стоять, а на дишлах шатра понапинаті. У шатрах люд геть засмажений у дорозі; з усієї Бессарабії сюди поз'їжджалися сьогодні молдавани та інші народності, благодаті ждуть. Від скупчення дихати трудно. Воли з незвички бути на людях несамовито ревуть, витягши шії: коні нервово переступають з ноги на ногу, іржанням тривогу в повітрі будять. Діти вередливо плачуть, просяться, на них гримають старі. Вигуки перекупок клекочуть, смаченики різні лоскочуть ніздрі, а безугавний мінорний дзвін у церкві обухом гатить по голові, рве, шматує серце» [3, с. 44]. Далі автор акцентує увагу на емоціях і передчуттях цього натовпу: «Щось страшне нависло сьогодні над містом. От-от упаде воно й придавить усіх, знищить до одного, з порохом шляху зрівняє. Аж пригинається народ: от уже низько, уже краєчком своєї смертоносної мантії зачіпає за голови і смалить їх вогнем свого гніву. (...) Кожний в порошок дрібну обернувся, таку дрібну, аж виміру свого не має. І ціла

юрба, мов первісний дикун, до гурту тиснеться перед лютою, скрушною силою» [3, с. 44]. Як тонкий психолог і знавць людської душі, показує Лесь Гомін переживання та настрої простого люду перед лицем вищої сили: «Каяття, нарікання шматували душу селянську темну. Пригадувалися давно забуті історії гріховні, що за них відплату аж у теперішній скрутний час бог наслав. Страшний час ось-ось настане. Шепіт молитов терпко проходив поза шкіру; плач холодом серце бере, дражить нерви, натягує їх, як рвучкі струни на скрипці, каламутить мозок» [3, с. 44]. Далі ж, посилюючи експресивну насаженість тексту, письменник звертається до натуралістичних штрихів: «І раптом страшне, нелюдське скиглення, виття, прокльони. То в корчах бився епілептик, що не витримав цієї напруги, запізнівшись, вив, стогнав, благав і слав прокльони тому богові, якому приніс сюди своє здоров'я. Блюзнірська лайка рвалася зойками вгору й збивала бурунами хвилі психічних розладів. Обличчя присутніх крилися зеленню. Жах колотив натовп, і він ще ширіше упадав перед тим чимсь, воля якого була бити в корчах ці свої нещасні жертви» [3, с. 45]. Напруження зростає, «(...) стигло все перед плачем тисяч. Змовк вітер перед тугою маси. Вмерло повітря і не колишеться, лише плач тугою полонить серце, туманить день. Це плаче село, в сльозах злидні виливаючи! Плаче народ, виплачуючи віковичну недолю. (...) Плаче цілий край поневолений, визискуваний» [3, с. 46]. Кульмінацією сцени стає проповідь Інокентія, виголошена несподівано для прочан рідною їм молдавською мовою, що в ті часи було заборонено в Російській імперії як прояв сепаратистських настроїв. Тоді, на початку кар'єри чудотворця саме використання рідної для вірян мови забезпечило Інокентію підтримку й довіру народу: «зрозуміла юрбі молдавська мова, яку вперше чули бессарабські селяни з вуст духовного отця, справляла глибоке враження, глибокі борозни клала в свідомості, переповнювала серця жахом, покорою і відданістю» [3, с. 47]. І ось уже ця юрба, боячись страшного апокаліптичного майбутнього, вітає новоявленого пророка, вбачаючи в ньому своє спасіння від невідворотного гніву Божого: «Довіряємо тобі душі наші й життя наше грішне! Мо-

лись за нас, отче!» [3, с. 47]. Такі прояви релігійного екстазу пізніше були охарактеризовані дослідниками як «балтський психоз» [11, с. 198]

О. Ставнича, розглядаючи апокаліптичну літературу як специфічний метажанр, в якому кінець світу є тематичною або смисловою домінантою, а модусами його втілення є міфологеми (всесвітнього потопу, пришестя Месії, Страшного Суду), символи і окремі міфізовані нарації (мотив виродження нації, альтернативні варіанти історії) [10, с. 145], виділяє твори, в яких проблематика передана через фокус концепту апокаліптичності, який, у свою чергу, містить у собі, з одного боку, міфологему-інваріант кінця світу, його смислові й сюжетні варіації, лінійне розуміння часу, включає в себе поняття гріха, відплати, а з іншого — передає виключну експресію й динаміку екзистенційного жаху перед «ніщо», надає трансцендентної глибини соціальним виявам трагедії [10, с. 145]. Цими рисами сповна наділений роман Леся Гоміна. До основних художніх засобів, через які передані апокаліптичні настрої і мотиви у «Голгофі», належать також:

- висока емоційна наснаженість розповіді;
- індивідуальне авторське осмислення біблійних образів (Богоматері, Сина, Христа) і концептів (святості, милосердя) з метою відображення дегуманізації соціуму;
- публіцистичність, плакатність;
- гіперболізація;
- функціонування концепту гріха на мікро- і макрорівнях твору.

На ідейно-тематичному рівні однією із домінант «Голгофи» є показ руйнування або перевертання естетичної й етичної систем цінностей як окремих персонажів, так і людства загалом.

З огляду на вищесказане, очевидно, що «Голгофа» — складний суперечливий багатогранний твір, досі не досліджений і не осмислений українським літературознавством до кінця. Як і романи У. Самчука («Марія»), В. Барки («Жовтий князь»), Ю. Яновського («Вершники») та багатьох інших українських письменників початку ХХ ст., це роман про

страшну трагедію людини, цілого народу, що опинився на межі епох, про буремний період пошуків Істини і намагання не втратити себе у круговерті зла, що панує довкола. І в цьому вбачається неперехідна цінність даного твору.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абрамович С. Апокаліпсис / Семен Абрамович // Лексикон загального та порівняльного літературознавства / [за ред. Анатолія Волкова, Олександра Бойченка, Ігоря Зварича, Бориса Іванюка, Петра Рихла]. — Чернівці : Золоті литаври, 2001. — С. 36–38.
2. Бурлакова І. Функціонування апокаліптичного мотиву в метафізичному просторі роману Василя Барки «Жовтий князь» / І. Бурлакова // SOUČASNÁ UKRAJINISTIKA: Problémy jazyka, literatury a kultury. — 2. Část. — Sborník článků / IV. Olomoucké sympozium ukrajinistů. — 28–30. srpna 2008. — Olomouc, Univerzita Palackého v Olomouci, 2008. — С. 429–435.
3. Гомін Л. Голгофа : роман / Лесь Гомін. — К. : Дніпро, 1990. — 319 с.
4. Гундорова Т. Соцреалізм: між модерном і авангардом / Т. Гундорова // Слово і час. — 2008. — № 4. — С. 14–20.
5. Дмитренко В. І. Апокаліптичні візії у творчості Т. Осьмачки / Дмитренко В. І. // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка: Філологічні науки. — 2011. — Ч. 2, № 6 (217). — С. 16–22.
6. Дузь Ів. Гімн людині / Ів. Дузь // Гомін Л. Люди. Роман. — Одеса : Маяк, 1964. — С. 234–238.
7. Когут О. В. Новітня українська драматургія: апокаліптичні сюжети на межі ХХ–ХХІ ст. / О. В. Когут // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка: Філологічні науки. — 2006. — Ч. 1, № 6 (217). — С. 73–84.
8. Ларіна О. В. Проблема інтерпретації християнської філософії в українській літературі ХХ ст. / О. В. Ларіна // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка: Філологічні науки. — 2006. — Ч. 1, № 6 (217). — С. 105–112.
9. Мазуренко О. Голгофа автора «Голгофи» / О. Мазуренко // Реабілітовані історією. Черкаська область. — Черкаси, 2006. — Кн. 5. — С. 281–283.
10. Ставнича О. М. Концептуальні й поетикальні зрушення у метажанрі апокаліптики в українській літературі кін. ХХ — поч. ХІХ ст. / О. М. Ставнича // Матеріали науково-теоретичної кон-

- ференції викладачів, аспірантів, співробітників та студентів факультету іноземної філології та соціальних комунікацій, Суми, 18–23 квітня, 2011 р. [Текст]. Ч.1 / відп. за вип. В. В. Опанасюк. — Суми : СумДУ, 2011. — С. 142–145.
11. Сушинський Б. І. Балта: місто, освячене вічністю / Б. Сушинський ; оформлення Чердниченка О. П. — Одеса : Друк, 2005. — 336 с.
 12. Шилинцев Н. К роману «Голгофа» / Н. Шилинцев // Гомин Л. Голгофа: Роман / Перевод с укр. Л. Н. Макарова. — Кишинев : Картя Молдовеняскэ, 1963. — С. 182–190.
 13. Шугаєва Л. М. В пошуках істиного православ'я. Інокентій Балтський / Л. М. Шугаєва // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : збірник наукових праць / Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. — 2010. — Вип. 19. — С. 57–59.

Стаття надійшла до редакції 3 березня 2014 р.